

FAHREDDİN-İ MÜSTEVFÎ, HAYATI VE BİN CİTLİK
KÜTÜPHANESİNDEN GERİYE KALANLAR

Seyid Muhammed Taki HÜSEYİNİ

mthusveni@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2709-2315>

ÖZ

Medeniyetin gelişme ve ilerlemesine vesile olan önemli unsurlarından birisi ilimdir. İnsanın ilminin çoğalmasıyla beraber kitaba olan ihtiyacı da artmıştır. Bu durum kitapların korunmasını ve kütüphanelerin kurulmasını gerektirmiştir. İslami dönemde, Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Peygamber'in (sav) ilim ve kitaba tavsiye ve teşvikleri doğrultusunda kitaba ve kütüphaneye olan ihtiyaç daha da ziyadeleşmiştir. Bu dönemde birçok sultan, hükümdar, devlet adamı ve âlim tarafından kütüphaneler inşa edilmiştir. Timurlular döneminde 15. yüzyıldan itibaren özellikle Timur'dan sonra Horasan bölgesinde toplumun istikrar ve sükûnete kavuşmasıyla ilmi ve kültürel faaliyetler daha da hız kazanmıştır. Bu dönemde birçok mühim şahsiyet tarafından Semerkand, Buhara, Herat, Şiraz, Kirman, Esterâbâd gibi şehirlerde birçok medrese ve kütüphane inşa edilmiş, ayrıca bazı âlimler de kendi kütüphanelerini kurmaya çalışmışlardır. 15. yüzyılda Sebzevâr şehrinde, kendi kütüphanesini kuran şahsiyetlerden biri de Fahreddîn-i Müstevfî'dir (787-868/ 1385-1464). Müstevfîyân olarak tanınan köklü bir aileye mensup olan Müstevfî, aile geleneğinden dolayı iyi bir eğitim aldıktan sonra devlet işleri ile meşgul oldu. Ancak kısa bir süre sonra devlet işlerinden uzaklaşarak hayatını ilim ve sanata vakfetti. Kendisiyle temasta olan Devletşah-i Semerkandî ve Mir Ali Şir-i Nevâî gibi şahsiyetler, onun fazilet, hikmet ve ilminden övgüyle söz etmiş nücum, hey'et, hendese, şiir, hat ve inşa konularında vukuşiyetini vurgulamışlardır. Fahreddîn-i Müstevfî'nin, evini adeta bir ilim merkezine dönüştürerek ilim ehli için bin ciltlik bir kütüphane kurduğu bilinmektedir. Kaynakların belirttiğine göre bu kütüphanenin tüm kitapları Müstevfî tarafından güvenilir nüshalar ile mukabele ve tashih edilmiş, bazen notlar ve izahlar düşürmüştür. Dolayısıyla Müstevfî'nin kütüphanesine ait kitaplar çok önem arz etmektedir. Bu makalede, Fahreddîn-i Müstevfî'nin hayatı, ilmi kişiliği ve bin ciltlik kütüphanesinden kalan kitaplar hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fahreddîn-i Müstevfî, Kütüphane, Nüsha, Kitap, Timurî

FAKHR AL-DİN MUSTEWFI, HIS LIFE AND REMNANTS OF HIS
THOUSAND-VOLUME LIBRARY

ABSTRACT

Science is one of the important elements that contribute to the development and progress of human civilization. With the expansion and increase of people's knowledge, their need for books has also increased, thus necessitating the establishment of libraries in order to protect and benefit from books. In the Islamic period, the need for books and libraries increased even more with the advice and encouragement of the Qur'an and the Prophet (pbuh) for knowledge and books. During this period, libraries were built by many sultans, judges, state dignitaries and scholars. In the Timurid period, starting from the 15th century, especially after Timur's campaigns, scientific and cultural activities gained momentum as the society gained stability and tranquility. During this period, Shahruh Sulatn, Baysungur, Ulugbey, Pir Mohammad b. Omar Sheikh, Sultan Hossein Baygara, Mir Ali Shir-i Navai, Mewlana Abd al-rahman, Badi al-zaman Mirza, Khawja Afdal al-din Kirmâni, Gevhar Shad Hatun had many madrasas built in cities such as Samarkand, Bukhara, Harat, Shiraz, Kirman, and Esterabad. It's been a period of time. During this period, Fakhr al-din Mustewfi (787 - 868/ 1385 - 1464) was one of the personalities who established his library in his own house in the city of Sabhavar, close to Nishapur. Mustewfi, who is a member of a well-known family with the name Mustewfiyân, was busy with state affairs after receiving a good education due to his family tradition. However, he did not take long to get away from state affairs and devoted his life to science and art. Personalities such as Devwetshah Samerkandî and Mir Ali Shir Navai, who were in contact with him, spoke highly of his virtue, wisdom and knowledge, and emphasized his expertise in delegation, hendese, poetry, calligraphy and construction. Fakhr al-din Mustewfi had transformed his house into a science center and established a library of a thousand volumes for scholars. According to the sources, all the books of this library were countered and corrected with reliable copies by Mustewfi, and sometimes notes and explanations were dropped. In this article, information will be given about Fakhr al-din Mustewfi's life, his scientific personality and his library of thousand volumes.

Anahtar Kelimeler: Fakhr al-din Mustewfi, Library, Manuscript, Book, Timurid

GİRİŞ

Bilgi arşivciliği, çok eski bir tarihe sahiptir. Kitap ve kütüphanecilik de insan medeniyeti gibi kadim bir tarihe dayanmaktadır. İslami dönemin ilk kütüphanelerinin Kur'ân-ı Kerîm ve hadislerin camilerde bir araya getirilmesi ile başladığı düşünülmektedir. Camiler dışında; İbn Şihâb ez-Zührî, Abdülhakem b. Amr el-Cumahî, Ebû Kılâbe el-Cermî, Şu'be b. Haccâc, Küreyb, Ebû Amr b. Alâ, Urve b. Zübeyr ve İbn Cüreyc gibi bazı din âlimlerinin evlerinde de Kur'ân ve hadis kitaplarından oluşan kütüphanelerin kurulduğu da nakledilmektedir (Erünsal, (2003, s. 27, 32-35)

İslâmîyet'in ilk dönemlerinde kurulan kütüphanelerin tam manasıyla bir kütüphane hâline gelmesinin iki aşamadan geçtiği anlaşılmaktadır. Birinci aşama, kurulan ilk kütüphanelerin sırf Kur'ân ve hadis kitaplarından değil diğer ilim dallarını da ihtiva eden tıp, mantık, matematik, coğrafya gibi konuları da kapsadığı bilinmektedir. İkinci aşama ise kütüphanenin toplumun bir kısmına mahsus olmayıp herkese açık tutulacak şekilde işlemesidir.

Kütüphanelerde Kur'ân ve hadis kitapları yanında diğer ilim dallarına ait kitapların bir araya getirilmesi, Emeviler döneminde Muâviye (661-680) zamanında Şam'da kurulan kütüphane ile gerçekleşmiştir (Mes'ûdî, 1367/1948). Bu dönemlerde Latince, Süryanice ve Farsça gibi dillerden Arapçaya tercüme faaliyetleri, kitapların ve kütüphaneciliğin yayılma hızını artırmıştır. Yezîd b. Muâviye'nin oğlu Hâlid'in (ö. 85/704) isteği üzerine; tıp, nücüm ve kimya ilimleri ile alakalı yazılan bazı eserler, Grekçeden Arapçaya Staphon ve Marianos adlı rahipler tarafından tercüme edilmiştir. Bu tercüme faaliyetleri Mervân b. Hakem (684-685), Ömer b. Abdülazîz (717-720) ve diğer Emevi halifeleri dönemlerinde de devam etmiş; Hâlid b. Yezîd, Muâviye'nin kurduğu kütüphaneyi devralarak onu daha zengin bir hâle getirmiştir. İslam âlimleri arasında tercüme ve telif çalışmalarının yaygınlaşmaya başlaması kitap ve kütüphaneye duyulan ihtiyacın artmasına vesile olmuştur. Hârûnürreşîd tarafından Bağdat'ta Beytülhikme adıyla kurulan kütüphane ile konu çeşitliliği bakımından zirveye ulaşıldığı söylenilebilir. Bu yıllarda birçok devlet adamının saray ve konaklarında kendi kütüphanelerini kurduğu rivayet edilmektedir. Ancak bu kütüphaneler, halka açık olmayan ve kurucusunun özel ilgisiyle meydana gelen kitaplardan oluşmaktadır (Mekkî es-Sabâî, 1374hş/1995).

İslami dönem kütüphane tarihinin ikinci aşaması ise Selçuklu Sultanı Melikşah'ın Veziri Hâce Nizâmülmülk'ün 459/1067'de Bağdat'ta kurduğu medrese ve kütüphane ile başlar. Bu durum aynı zamanda kurulan kütüphanelerin herkese açık olması ve devlet adamları tarafından yeni kütüphanelerin inşa edilmesi geleneğinin de başlangıcıdır. Nizâmülmülk'ün kurduğu medrese ve kütüphanelerle devlet ve devlet adamları tarafından tarih boyunca halka yönelik birçok kütüphanenin kurulması gelenek hâline gelmiştir (Kesâî, 1358hş/1979). Hicri 9. yüzyıl (15. yüzyıl) de İslam coğrafyasında gerçekleşen bu kültürel çalışmaları açısından önemli dönemlerden birisi sayılmaktadır. Bu dönemde hüküm süren sultanlar ve valiler tarafından İstanbul, Bursa, Konya, Tebriz, Şiraz, İsfahan, Meşhed, Herat, Semerkand ve Buhara gibi birçok şehrin ilim ve kültür merkezlerine dönüşmesi gözlenmektedir.

Timurlu döneminde özellikle Timur'un seferlerinden sonra, ülkenin istikrar ve sükunete kavuşmasıyla ilmi ve kültürel faaliyetler daha da hız kazandı. Bu dönemde özellikle Horasan bölgesinde birçok medrese ve kütüphane kuruldu. Şahruh Sultan, Şahruhiyye medrese ve kütüphanesini 813 (1410) yılında Herat'ta inşa ettirdi. Muhiyüddin Tûsî, Yusuf Evbehî, Lutfullah gibi dönemin büyük ilmi şahsiyetlerini müderris olarak atandı. Kütüphane için de Hâce Alaaddin Çeştî'yi sorumlusu olarak belirtti. Şahruhiyye medrese ve kütüphanesi için de gelir kaynağı olarak birçok emlak vakfetti (İsferâyîni, 1338hş/1959). Şahruh'un oğlu şehzade Baysungur da çocukluğundan itibaren ilim ve sanat erbabıyla haşır neşirde olduğu için kültürel işlere düşkün ve çok meraklı idi. Baysungur da Herat'ta bir kütüphane yaptırmıştı. Nefis ve sanatsal kitapların hazırlanması için de Dârü's-sanâyi' adında bir kitap atölyesi kurdurdu. Mevlana Zahirüddin Azhar, Şahabeddin Abdillâh, Celaleddin Şeyh Mahmud, Şemseddin Herevî gibi zamanın büyük hattatları ve tezhibkârları bu atölyede çalışmaktaydılar (Semerkandi, 1353hş/1974). Uluğbey, Pir Muhammed b. Ömer Şeyh, Sultan Hüseyin Baykara, Mir Ali Şir-i Nevâî, Mevlana Abdurrahman Câmî, Bediuzzaman Mirza, Hâce Afzalüddin-i Kirmânî, Gevhar Şâd Hâtûn gibi şahsiyetler de Semerkand,

Buhara, Herat, Şiraz, Kirman, Esterâbâd şehirlerde medreseler ve kütüphaneler kurdular (Kazvînî, 1323ş./1944, s. 119, 127). Sultanlar ve âlimler tarafından vücuda getirilen birçok kütüphanenin zamanla yağmalandığı, yangın gibi afetlerden zarar gördüğü ya da kütüphane sahibinin vefatından sonra başkaları tarafından talan edilerek dağıldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz (el-Hamavi, 1408, s. 312)¹

Bu dönemlerde yaşamış ilim, hikmet ve sanat erbâbından olan Fahreddîn-i Müstevfî de Devletşâh-ı Semerkandî'nin zikrettiği gibi Sebzevâr'da kendi evinde bin ciltlik bir kütüphane kurmuştu.

FAHREDDÎN-İ MÜSTEVFÎ'NİN (787-868/ 1385-1464) HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Fahreddîn-i Müstevfî, Fahr-i Evhadî, Evhadî-yi Sebzevârî, Fahreddîn-i Sebzevârî lakapları ile meşhur olan Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfî el-Beyhakî el-Sebzevârî en-Nişâbûrî 14-15. yüzyıllarda yaşamış İranlı ilim ve hikmet erbâbından bir şahsiyettir.

Fahreddîn-i Müstevfî, isminden de anlaşıldığı üzere eski adı Beyhak olan Sebzevâr'da doğmuştur (Vecihüddin, 1393hş/2014, s. 205-206; Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 443).² Fahreddîn-i Müstevfî'nin doğduğu şehir, Nişâbûr'a yakın olduğundan dolayı Fahreddîn-i Nişâbûrî olarak da anılmıştır (Tabibzâde, t.y., s. 19a). Fahreddîn-i Müstevfî, Müstevfiyân adıyla meşhur olan köklü bir aileye mensuptur (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 444; Çelebi, 2010, S. 350; Şüşterî, 1377hş/1998, s. 668-671; Gülpâyegânî, 1345hş/1966, s. 57; Tebrizî ve Ali, 1369hş/1990, s. 200).³ Ali b. Zeyd Beyhakî'nin (ö. 565/1169) Sultan Sencer zamanında 1167'de tamamladığı *Tarih-i Beyhak* isimli eserine göre bu aile 11. yüzyılda yaşamış Hâce Ebu'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Müstevî'nin⁴ soyundan gelmektedir (Beyhakî, 1350hş/1971, s. 119). Bu ailede yüzyıllar boyunca ilim, sanat ve siyaset adamları yetişmiştir⁵. Fahreddîn-i Müstevfî de küçük yaşlarından itibaren güçlü bir eğitim alarak birçok ilim ve sanat dalında söz sahibi olmuştur.

Fahreddîn-i Müstevfî ile çağdaş olan Devletşâh-ı Semerkandî (1382hş/2003, s. 429)⁶, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ* isimli eserinde “Fazılların Seçkini ve Hakîmlerin Muktedası”⁷ başlığıyla Fahreddîn-i Müstevfî'nin “fazilet sahibi bir hakîm ve birçok ilme vâkıf bir zât, özellikle nücûm ve hey'et ilminde zamanının emsalsizi olduğunu, şiir ve şairlikte asrın önde gelenlerinden olduğunu; hat, inşa, muhasebe ve siyak, tıp ve tarihte, onun gibi böyle birçok ilme sahip bir kişi bulunmadığını zikreder. Devletşâh, Fahreddîn-i Müstevfî'nin 868 (1463) yılında seksen bir (Sâmî, t.y., s. 147)⁸ yaşındayken vefat ettiğini kaydeder (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 443). Fahreddîn-i Müstevfî seksen bir yaşında vefat ettiğine göre 787/1384 tarihinde doğduğu söylenilebilir (Vecihüddin, 1393hş/2014, s. 205-206).⁹

Fahreddîn-i Müstevfî'nin talebelerinden Hüseyin Vâiz-i Kâşifî (ö. 910/1505) hocasının astronomiyle alakalı yarım kalmış eserini 870 (1465) yılında *Lübâbü'l-ihîyârât fî ta'yîni'l-evkât* adıyla tamamlamış ve Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefat tarihini 867 (1462) olarak kaydetmiştir (Kâşifî, t.y., s. 189b)¹⁰.

Devletşâh ve Kâşifî'nin verdikleri vefat tarihleri, her ikisi de Fahreddîn-i Müstevfî'yi gördükleri için çok önemlidir. Fakat Kâşifî'nin *Lübâbü'l-ihîyârât* adlı eserinin tespit edebildiğimiz iki nüshası da

¹ Örnek olarak Büveyhî'nin vezirlerinden Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd'in Rey'deki yüz deve yükü kitabı yağmalanarak yok edilmiştir.

² Vecihüddin Eşref (1202/1788'de hayatta), Fahreddîn-i Müstevfî'yi, Şîrâzî olarak göstermişse de Fahreddîn-i Müstevfî'nin zamanında yazılan kaynaklarda Sebzevârî olduğu zikredilmiştir.

³ Hâce Halife de hemen hemen aynı bilgileri zikretmiştir.

⁴ Sebzevâr şehrindeki cami başta olmak üzere hamam, köprü, hastane gibi birçok vakıf eserleri vardır.

⁵ Bu aileden gelen şahsiyetler Hemedan, Tebriz, Nahcivan, İsfahan, Herat ve Semerkant'a kadar geniş bir coğrafyada yayılmışlardır. *Lubbü'l-hesâb*'in yazarı olan Ali b. Yusuf, Hamdullah Ahmed b. Ebî Bekr, İbni Yemin-i Feryumedî, Hâce Sadüddin-i Kazvinî ve Hâce Ahmed b. Hâmid İsfahânî gibi zatlar Mestevfî sülalesindedirler.

⁶ Devletşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü 'ş-şu'arâ*'sında Emir Şâhî'den bahs ederken 857/1453 senesinde Emir Şâhî'nin çağdaşları olan Şeyh-i Âzerî, Yahya Sîbek ve Mevlana Hasan Selimî Tûnî ile Fahreddîn-i Müstevfî'yi kendisi bizzat gördüğünü kayd etmiştir.

⁷ (زبدة الفضلاء و قدوة الحكماء)

⁸ Şemseddin Sâmî eserinde “altmış bir yaş” olarak kaydetmiş olması matbaa hatasından kaynaklanmış olabilir.

⁹ Vecihüddin Eşref, Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefat tarihini 900/1494 olarak kaydetmişse de bu tarih doğru değildir.

¹⁰ İleri kısımlarda Kâşifî'nin yazdığı bu kayıt getirilmiştir.

telif yılından çok sonra istinsah edilmiştir.¹¹ Ayrıca istinsah edilen nüshalarda müstensih'in imla hataları gözlemlenmiştir. Dolayısıyla Kâşifi'nin *Lübâbü'l- ihtiyârât* adlı eserinin bu nüshalarında kaydedilen vefat tarihi, zikredilen nüsha özelliklerinden dolayı tercih edilmemiştir.

Kaynaklarda, Fahreddîn-i Müstevfî'nin çeşitli ilimler konusundaki vukufiyeti vurgulanmaktadır. Devletşâh-ı Semerkandî onun özellikle nücûm ve hey'et ilminde; Mevlevî Muhammed Muzaffer özellikle hendesede (Sabâ, 1343hş/1964, s. 91) Mir Alişîr-i Nevâî özellikle felekiyyât ve ulûm-i garibede (Kazvînî, 1323ş./1944, s. 26); Hacı Halife şiir, hat ve inşada (Çelebi, 2010, s. 350), Sâmî ise özellikle hat sanatında (Sâmî, t.y., s. 147) maharet sahibi olduğunu zikretmiştir.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin Timurlu devletinde makam sahibi olup olmadığına dair incelenen kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte dönemin edip ve şairlerinden Sebzevârî Eminüddin Muhammed Nezlâbâdî-i Müstevfî, 808 (1405)'te (Purcevadî, 1383hş/2004, s. 87)¹² Meşhed'de Fahreddîn-i Müstevfî'nin himâyesinde tamamladığı *Mesnevî-yi Cemâl u Celâl* eserinde hâmisini "Âsaf" sıfatıyla methetmiştir (Nezlâbâdî, 1382hş/2003, s. 138)¹³. Âsaf¹⁴ kelimesinin vezirler ve nâiplere verilen bir sıfat olduğu dikkate alınırsa Fahreddîn-i Müstevfî'nin Sebzevâr'da devlet mensubu olarak makam sahibi bir zât olduğu düşünülebilir (Harman, 1991, s. 455). Ayrıca siyâsî ve ilmî yönleriyle güçlü ve nüfuza sahip Müstefiyân ailesinden olması da onun Sebzevâr'da devlet tarafından görevlendirilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirir. Eminüddin Muhammed Nezlâbâdî'nin methiyesinde verdiği Âsaf sıfatı dışında ilgi çekici bir nükte de mûsikî ıstılahlarıyla Fahreddîn-i Müstevfî'yi methetmesidir; bu da ileride değinileceği üzere Fahreddîn-i Müstevfî'nin mûsikî ile bir bağlantısı olduğunu ifade etmektedir:

Ey **mutrip!** Yine **Erganûn**'u getir

Nağmeler göster, **Barbatı** okşa

Davûdî nağmeler gibi seslen

Ud nağmeleri ile **Asaf**'ın vasıflarını söyle

Söyle, ey ilim ve adâlet güneşi!

Sensizse kâinat yok olsun

Din ve dünya **Fahr**'ıdır o feleğin güneşi

Benim gibi O'nu metheder muhabbetinden (Nezlâbâdî, 1382hş/2003, s. 62, 138)

Fahreddîn-i Müstevfî'nin *Mesnevî-yi Cemâl u Celâl*'in telif tarihinde yirmi bir yaşında olup Sebzevâr'da güçlü bir aileye mensup olması ve kendisinin üst düzey ilim sahibi olması onun makam sahibi olabileceği kanaatini güçlendirse de kısa bir zaman sonra devlet işlerini terk etmiş ve tamamıyla ilim ve irfana odaklanmıştır. Zira kendi çağında yazılan kaynaklarda idari görevler üstlendiğine dair herhangi bir malumat verilmemekle beraber daha çok irfan ve edep ehli olduğu vurgulanmıştır. Nitekim Devletşâh-ı Semerkandî, Fahreddîn-i Müstevfî'nin ilim tahsil etmekten başka bir şey yapmadığını, iyi bir ad ve birkaç kitaptan başka yadigâr bırakmadığını, tanınmış ve meşhur bir aileye mensup olup fazilet ve hikmet sahibi olduğu hâlde derviş ve sufi meşrepli bir kişi olduğunu beyan eder (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 449).

Devletşâh, Fahreddîn-i Müstevfî'nin hangi tarikata mensup olduğunu zikretmez. Ancak Tabîbzâde Mehmed Şükrî Efendî (1334/1916'da hayatta), tarikat silsilelerini içeren *Silsilenâme-i Sûfiyye* isimli eserinde Fahreddîn-i Müstevfî'nin ismini "Hâce Ebû'l-mefâhir Fahreddîn Evhad b. Es'ad el-Beyhakî en-Nişâbûrî" şeklinde kaydederek silsilesini de kaydetmiştir. Bu silsileye göre Fahreddîn-i

¹¹ Her iki nüsha da 17. yüzyılın özelliklerini taşımaktadır.

¹² Eserin telif tarihi Mesnevî'de geçmektedir, Purcevadî bu tarihi şüpheli görüp müstensih'in hatasından kaynaklandığını öne sürerek 848/1444 yıllarını tahmin etmiştir. Sonraki dönem kaynaklarda Fahreddîn-i Müstevfî'nin bir makam sahibi olduğu konusunda herhangi bir kayda rastlanmadığı gibi bu tahminin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

¹³ Bu kitabın baskısını bana ulaştıran aziz dostum sayın Dr. Milad Salmani'ye teşekkür ederim.

¹⁴ Âsaf b. Berahyâ, İslâmî kaynaklarda Hz. Süleyman'ın kâtibi veya veziri olduğu kaydedilen kişidir, bu münasebetle de Âsaf kelimesi vezirlere verilen lakap olmuş.

Müstevfi'nin Sühreverdîye tarikatına mensup olduğu gözlenmektedir. Ayrıca 779-830/1377-1427 yılları arasında Herat'ta vaaz ve irşat makamında bulunan büyük şair ve arif Kâsım-ı Envâr'dan tarikat hırkasını giydiği söylenebilir. *Silsilenâme-i Süfiyye*'de Fahreddin-i Müstevfi'nin, silsilesi şu şekildedir:

Kâsım-ı Envâr (ö. 837/1433?), Şeyh Sadreddin Ali Yemenî, Evhadüddin Hâmid b. Ebi'l-Fahr el-Kirmânî (ö. 635/1238), Hâce Rüknüddin Mahmud Sincânî, Ebû Reşid Kudbeddin el-Ebherî ö. 572/1177), Ebû Hafz Şihâbüddin Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî (ö. 632/1234), Ebü'n-Necib Ziyâüddin Abdülkâhir b. Abdillâh el-Bekrî es-Sühreverdî (ö. 563/1168), Şeyh Ebu Muhammed Ömer el-Bekrî ed-Dineverî (ö. 487/1094), İbnü'l-Amûye Vecihüddin el-Kâdî (ö 440/1048), Şeyh Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdillâh Sühreverdî (ö. 441/1049), Ahmed b. Muhammed ed-Dineverî (ö. 340/951), Şeyh Mimşâd-ı Dineverî (ö. 298/910), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Seriyüddin-i Sakatî (ö.257/870), Ebü'l-Mahfûz Ma'rûf b. Fîrûzân el-Kerhî (ö. 200/815?), Davud-i Taî (ö. 165/781), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Hz. Ali ve Hz. Peygamber (sav) (Tabîbzâde, t.y.) (1. şekil).

Fahredden-i Müstevfi tasavvuf ve tarikata yönelmeden önce makam, mevki ve faziletinden dolayı, Timurlu devlet erkanı ve sultanları ile irtibatla olmuş, Herat'ta devlet meclislerinde bulunmuştur. Bu esnalarda Kâsım-ı Envâr ile tanışmış, tasavvuf ve irfanın cazibesine kapılarak tasavvuf tarikine girmiştir. Büyük ihtimalle şeyhi Kâsım-ı Envâr'ın Şâhrûh Sultan'a suikast ithamıyla 830 (1427) yılında Herat'tan ayrılmak mecburiyetinde kalmış ve toplumdan uzaklaşarak inzivaya çekilmiştir.

Diğer yandan ilim ve irfan tahsiline engel olacağı endişesiyle hiç evlenmemiştir. Devletşâh-ı Semerkandî'nin zikrettiği gibi “ömrünü tecerrüd ile geçirerek evlâd ve ahfâd bereketinden mahrum kaldı, belki de bunların saadet ve şekavet endişesinden emanda kaldı” (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 449). Dostlarından birisi de kendisine neden evlenmediğini sorunca sekiz beyitlik manzum bir kıtada şu şekilde cevap vermiştir:

“... kadına kavuşmak arzusunda olan kişi için

gerçi bu, ruhun rahatlığına kefil, ayş u işrete sebeptir

ancak onunla, sohbet mumu yakılamaz

zirâ ben semalardan söz ederim o ise iplerden” (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 450).

Fahredden-i Müstevfi'nin evini adeta bir medrese olarak ilim ve edep erbabının buluşma noktası ve sohbet meclisine dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Evine, dönemindeki âlim ve ediplerden Mevlâna Selimî-i Tûnî (ö. 854/1450), Yahya Sîbek (ö. 852/1448?), Emîr Şahî (ö. 857/1453) ve Şeyh Azerî (ö. 866/1462) gibi önde gelen şahsiyetlerin gelip gittiği, ayrıca evinin talebelerin ve miskinlerin sıklıkla uğradığı bir mekân olduğu aktarılmaktadır. Etrafta bulunan emir ve vezirler de çeşitli hediyeler ile Müstevfi'nin ziyaretine koşmuş, onun hizmetinde bulunmayı onur bilmişlerdir; Fahreddin-i Müstevfi de onlardan aldığı hediyeler ve ikramları ilim ve irfan yolunda harcamıştır (Sâmî, t.y., s. 147).

Mir Alişir-i Nevâî de genç yaşlarında babası Timûrî Sultan Ebû Said Mirza (ö. 873/1469) tarafından Sebzevâr vâlisi olarak atandığında, Sebzevâr'da Fahreddin-i Müstevfi'nin meclislerinde bulunduğunu ve büyük iltifatlarına nail olduğunu dile getirerek (Kazvînî, 1323ş./1944, s. 24). Fahreddin-i Müstevfi'nin faziletlerinin herkese aşikâr olduğundan dolayı açıklamaya gerek olmadığını ifade etmiştir (Nevâî, 1961, s. 35-36).

Fahredden-i Müstevfi'nin mukattaât, kasideler ve seçilmiş gazellerinden ibaret mürettep bir *Dîvân*'ı olduğu zikredilmiş, ancak bu eserin herhangi bir nüshası günümüze ulaşmamıştır (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 444). Bununla birlikte *Kaside der medh-i Ehl-i Beyt (Câmiu'l-Menâkıb*, t.y., s. 366b-367a) başta olmak üzere bazı şiirleri tezkire ve mecmua-yı eş'ar mahiyetindeki eserlerde kaydedilmiştir (Velîhân-ı Şîrâzî ve Muhammed, t.y.; 'Alâî, t.y.; Hemedânî, 2013, s. 28; Kâtibü'l-mülk Seyyid Bayezid-i Devrî, t.y., s. 13a).¹⁵ Bu şiirler değerlendirilince şiir ve edebiyât kabiliyeti anlaşılmaktadır. Bu konuda kabiliyetini gösteren başka delil ise, büyük şair Emîr Şâhî-i

¹⁵ Velîhân-ı Şîrâzî, *Sefînetü'l-le'âlî* eserinde beşinci şair olarak Evhadî'nin şiirlerinden örnekler getirmiştir.

Sebzevârî'nin (ö. 857/1453) Esterâbâd'dayken söylediği iki gazel matla'nı tamamlama fırsatı bulamadığı için son nefeslerinde Fahreddîn-i Müstevfî'nin tamamlamasını vasiyet etmesidir (Kazvîni, 1323ş./1944, s. 24; Belyânî, 1389hş/2010, s. 2084; Semerkandi, 1353hş/1974, s. 20).

Fahreddîn-i Müstevfî'nin şiirleri dışında, nücum ile ilgili bir eser kaleme aldığı ve tamamlanmasına fırsat bulamadığı bilgisi, Kâşifi tarafından *Lübâbü'l-ihîyârât*'ında nakledilmiştir. Kâşifi'nin aktardığı bilgilere göre Şahrüh Sultan Irâk seferine çıkmadan önce sefer ihtiyârâtını¹⁶ talep etmiş (Tevfik, 2000, s. 124-126), bunun için Herat'tan Sebzevâr'a Fahreddîn-i Müstevfî'yi getirmek için bir heyet göndermiştir. Bu esnada Şehzade Abdüllatif de büyük münecimlere bir ihtiyârât hazırlatmış ve 7 Rebiülevvel 850 (2 Haziran 1446) tarihinde düzenlenen mecliste bu ihtiyârât, Müstevfî'ye gösterilmiştir. Bu ihtiyârâtı, yetmiş bir meselede hata olduğunu söyleyerek eleştiren Müstevfî, Şahrüh'un isteği üzerine bu hataları ayrıntılı bir şekilde açıklamış ve heyete teslim etmiştir. Uluğ Bey zamanında Cemaziyülevvel 852 (Temmuz 1448) tarihinde bir mecliste, Uluğ Bey bu olayı hatırlatarak Müstevfî'den bu hususla ilgili konuşmasını istemiş, Müstevfî'de hatırında olanları dile getirmiştir. Sonuç olarak Uluğ Bey bu konuda kendisinden çok kapsamlı bir eser yazmasını istemişse de Müstevfî'nin meşguliyetinden dolayı yazma süreci çok uzamış ve eseri tamamlayamadan vefat etmiştir (Kâşifi, t.y., s. 3a-5a). Kâşifi de bu eksik olan eseri ibârelerine sadık kalarak 1 Rebiyülevvel 870 (22 Ekim 1465) tarihinde tamamlamış ve Sultan Ebû Said'e sunmuştur. Kâşifi, eserin ferağ kaydında hocası Müstevfî'yi büyük vasıflarla överek, vefatını 1 Zilhicce 867 (17 Ağustos 1463) olarak kaydetmiştir (Kâşifi, t.y., s. 190a-b):

«... وقد اتفق اتمام جمعه وتتميقه ونقله من السواد الى البياض، بعون الله وحسن توفيقه، في غرة شهر ربيع الاول المتخرط في شهور ستة سبعين وثمانمائة هجرية، على يد اقر عباد الله واحوجهم الى رحمة، حسين بن علي بن حسن البيهقي المعروف بكاشفي - اصلح الكريم شأنه وصانعه عما شأنه - .

وقد توجه الى تاليفه المخدوم الاعظم، علامة علماء العظام، جامع الحقايق، ناظم الدقايق المستريح في جوار رحمة الملك الاحد، فخر الملة والدين **خواجه اوحد** - طيب الله رمسه وقدهس بانوار الفيض نفسه - غرة شهر الله الحرام ذى الحجة حجة ست وستين وثمانمائة، وجمع اكثره وقبل الاتمام اجاب دعوة الحق وكان ذلك في شهور سنة سبع وستين وثمانمائة جعل الله سعيه مشكوراً واجره موفوراً وملاء الله روضة الطيبة نوراً»

"[Bu eserin] toplanması, yazılması ve siyahtan (mürekkepten) beyaza (kâğıda) aktarılması, Allah'ın yardımı ve tevfiği ile hicri sekiz yüz yetmiş senesinin Rebiülevvel ayının birinci gününde Allah'ın, en fakir ve rahmetine en muhtaç kulu olan **Kâşifi** diye meşhur **Hüseyin b. Ali b. Hasan el-Beyhakî** eliyle gerçekleşti.

Bu eserin telifine, büyük Mevlana, alimlerin allamesi, hakikatlerin camisi, inceliklerin nâzımı, tek mâlik olan Allah'ın rahmetinin civarında, sekiz yüz altmış yedi yılı Zilhicce'sinin birinde istirahat eden (vefat eden), **Fahru'l-milleti ve'd-din Hacı Evhad** başlamıştı. [Eserin] çoğunu yazdı ve tamamlamadan önce sekiz yüz altmış yedi yılında Hakk'ın davetine icabet etti..."

FAHREDDİN-İ MÜSTEVFÎ'NİN KÜTÜPHANESİ

Fahreddîn-i Müstevfî, evinde Farsça, Arapça kitapların yer aldığı bin ciltlik bir kütüphaneyi ilim ehlinin istifade etmesi için kurmuştur. Bu bin cildi de kendisi sahih nüshalarla ve bazen müellif nüshalarıyla mukabele ve tashih etmiş, derkenarlara notlar kaleme almıştır. Devletşah'ın aktardığı bilgilere göre Fahreddîn-i Müstevfî'nin vefatından sonra evi, fazilet ve ilim sahiplerinin toplandığı bir merkez olma özelliğini sürdürmüştür (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 442). Vefatından sonra evinin bir ilim merkezi olma özelliğini sürdürebilmesindeki en önemli etken, büyük bir ihtimalle evindeki geniş kütüphanedir.

Fahreddîn-i Müstevfî evlenmeyip evlat sahibi olmadığı için kendisinden sonra bir mirasçı bırakmamıştır. Vefatından sonra manevi mirasçısı olan dönemin ünlü tabibi Gîyâsüddin

¹⁶ İlm-i ahkâm-ı nücum da denilen ihtiyârât ilmi, matematiksel ilimlerden astronomiden farklı olarak yıldızların konum ve hareketlerinin bir işaret sistemi oluşturduğu düşüncesiyle bu sistemden hareketle gelecek, şimdiki durum ve geçmişe dair bilgi elde etme ilmidir.

Muhammed-i Müstevfi (Devletşâh-ı, 1382hş/2003, s. 443)¹⁷ (896/1490'da hayatta) onun evinde oturmuş ve evin geleneği gereğince ders meclislerini devam ettirerek evin kapısını ilim ehli ve ihtiyaç sahipleri için daima açık tutmuştur. Ama ne yazık ki buna rağmen Fahreddin-i Müstevfi'nin kütüphane ve bin ciltlik kitapları kısa bir süre sonra dağılmıştır. Müstevfi'nin kütüphanesine ait Allâme Kutbüddin-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Terceme-i Usûl-i Öklîdis* adlı eserinin nüshasının (Süleymaniye Ktb., Yeni Cami, nr. 796) son varlığında, nüshanın birisi tarafından 7 Cemadi[yüssani] 899 (15 Mart 1494) yılında satın alındığına dair bir kayıt düşürülmüştür. Bu kayıttan dolayı Müstevfi'nin kütüphanesinin, manevi mirasçısı olan Gîyâsüddin Muhammed-i Müstevfi'den hemen sonra dağıldığı düşünülebilir.

Müstevfi'nin vefatından sonra dağılan kütüphanesine ait altı kitabın nüshaları çeşitli kütüphanelerde tespit edilmiştir:

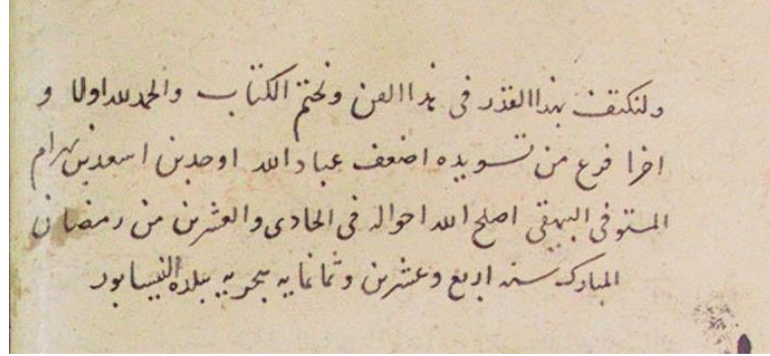
Müstevfi kütüphanesine ait birinci nüsha: (2. şekil)

Bu nüsha, mûsikî ilmine ait, Safiyüddin-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) *Kitâbü'l-edvâr*'ı ve *Risâle fi fenni'l-elhân* adlı eserler olmak üzere iki risâleyi içermektedir. Süleymaniye Kütüphanesi Fatih koleksiyonunda 3661 numara ile kayıtlı olan bu nüshanın iki risâlesi de Fahreddin-i Müstevfi tarafından istinsah edilmiştir. Nüshanın ikinci risâlesinin sonu noksandır. Birinci risâlenin ferağ kaydında 21 Ramazan 824 (19 Eylül 1421) tarihinde Nişabur'da istinsah edildiği bilgisi kaydedilmiştir:

«ولنكتف بهذا القدر في هذا الفن و نختم الكتاب والحمد لله أولاً و آخراً.¹⁸»

فرغ من تسويده اضعف عباد الله اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى البيهقي - اصلح الله احواله - في الحادى والعشرين من رمضان المبارك سنة اربع وعشرين وثمانمئة هجرية، ببلدة النيسابور»

“Bu eserin istinsahı, Allah'ın en aciz kulu, **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi el-Beyhakî** – Allah onun ahvalini ıslah etsin – hicri sekiz yüz yirmi dört yılının mübarek Ramazanın yirmi birinde, Nişabûr şehrinde tamamlandı.” (3. şekil)

3. şekil, Safiyüddin-i Urmevî'nin *Kitâbü'l-edvâr*'ı, Süleymaniye ktb. Fatih nr. 3661, vr. 19b.

Safiyüddin-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) *Kitâbü'l-edvâr*'ı (tam adı *Kitâbü'l-Edvâr fi ma'rifeti'n-nagam ve'l-evtâr*) mûsikî ilminde yazılan en önemli eserlerden olarak 633 (1236) yılında henüz yirmi yaşlarında iken Hâce Nasîrüddin-i Tûsî'nin tavsiyesi üzerine kaleme alınmıştır.

Urmevî, kendisinden önce gelen Kindî (ö. 252/866 [?]), İbnü'l-Müneccim (ö. 300/912) Fârâbî (ö. 339/950), Hârizmî (ö. 387/997), İhvânü's-Safâ (4./10. yüzyıl), İbn Sînâ (ö. 428/1037), ve İbn-i Zeyle-i İsfahânî (ö. 440/1048) gibi şahsiyetlerin mûsikî çalışmalarını inceleyerek var olan kusurlar ve eksikleri tashih ederek, mûsikî nazarîyâtına dair yeni bir düzen ve sistem ortaya koymuştur.

Safiyüddin-i Urmevî'nin *Kitâbü'l-edvâr*'ının elimize pek çok nüshası ulaşmıştır. Üzerinde konuştuğumuz nüsha, yani Müstevfi'nin istinsah ettiği nüsha da kendisinin mûsikîşinâs ve ilim

¹⁷ Devletşâh-i Semerkandî onun tıp ilminde ne kadar mahir olduğunu “Câlinüs eğer hayatta olsaydı onun nezdinde talebelik etmesi gerekirdi” ibareleri ile ifade etmiştir. *Mirâtü's-sihha ve Sirâcü'l-kulûb* eserleri günümüze ulaşmıştır.

¹⁸ Bu ibare, Safiyüddin-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) *Kitâbü'l-edvâr*'ının son cümlesidir.

erbâbından bir zât olduğu için önem arz eder. Ayrıca Müstevfi, musahhah bir kimliğe sahip olduğu için, bu nüshayı eserin güvenilir bir nüshasından istinsah ettiği söylenilebilir.

Sözü edilen Süleymaniye ktb. Fatih nr. 3661 nüshasının ikinci risâlesi de *Risâle fi fenni'l-elhân*'dır. Bu risâle de mûsikî ilmine dair Farsça bir teliftir. Eserin müellifi belli değildir, ancak İran Milli Ktb., nr. 1235533 ile kayıtlı olup 1930 yılında istinsah edilen eserin bir diğer nüshasında, dibâce kısmında bir paragraf kadar bir eklenti bulunmaktadır. Bu eklentide eserin müellifi Şehabeddin Abdullah b. Mahmud Sayrafi-i Tebrizî (745/1344'te hayatta) olarak, eserini Sultan Üveys 757-776 (1356-1374) isteği üzere *Hulâsatü'l-efkâr fi ma'rifeti'l-edvâr* adıyla telif edildiği kaydedilmiştir. Araştırmacılar bu eklentiden yola çıkarak bu bilgiyi doğrulamadan nakletmişlerdir.¹⁹

Müstevfi kütüphanesine ait ikinci nüsha: (4. şekil)

Allâme Kutbüddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 710/1311) *Terceme-i Usûl-i Öklidis* isimli kitaptır. Eser, Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Tahrîru Öklidis* (Tahrîrû'l-usûl) eserinin Arapça'dan tercümesidir. Kutbüddîn-i Şîrâzî bu eseri Sivas'ta kadı olarak bulunduğu sırada Tâcülislâm Emîrşah Muhammed b. Sadrüssaîd Tâceddin Mu'tez adına 681/1282 yılında telif etmiştir (Kerâmetî, 1385hş, s. 286-288). Nüsha da Süleymaniye Ktb, Yeni Cami, nr. 796'da bulunmaktadır. Bu nüsha eserin en muteber nüshalarından olup Hasan b. Ali b. Mahmud b. Ahmed el-İsfahânî tarafından istinsah edilmiş ve Zilkade 701/Temmuz 1302'de de müellif nüshasıyla mukabile edilmiştir (Kutbüddîn-i, t.y., s. 148a).

Bu nüshada Müstevfi tarih vermeden temellük kaydını bu şekilde yazmıştır:

«من كتب الفقير الى الله الغنى اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى اصلح الله شأنه»

“Ganî Allah'a muhtaç olan fakir **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi**'nin – Allah onun ahvalini ıslah etsin – kitaplarındandır”

Müstevfi kütüphanesine ait üçüncü nüsha: (5. şekil)

Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) *er-Risâletü'l-Mu'iniyye* ve *Şerh-i Mu'iniyye*²⁰ eserlerini ihtiva eden nüshası. Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî bu eserini hey'et ilminde Kuhistân bölgesinin İsmâilî hâkimi Ebû'l-Şems Muînüddin b. Nâsirüddin Muhteşem adına 632/1234 yılında kaleme almış ve yine hâkimin isteği üzere şerh etmiştir. Bu nüsha, Taşkent, Ebu Reyhan Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 8990'da bulunmaktadır. Bu nüshanın ilk risâlesi (2b-18b), Bedreddin-i Rûmî tarafından 811'de (1408) Herât'ta ve ikinci risâlesi (22b-35b) ise başka bir müstensih tarafından aynı yıllarda istinsah edilmiştir.²¹

Fahreddîn-i Müstevfi de bu eserleri tashih ve 8 Zilhicce 821/6 Ocak 1419 ve Ramazan 825/Ağustos 1422'de müellif nüshaları ile mukabele etmiştir:

«بلغت المقابلة والله اسم حرره العبد اوحده بن اسعد [بن] بهرام المستوفى فى 8 ذى الحجة سنة 821 هجرية»

“Allah'ın yardımıyla Mukabele tamamlandı, tahrir edenin ismi **Evhad b. Es'ad [b.] Behram el-Müstevfi**, hicri 821 yılının Zilhicce'sinin 8'inde”

Müstevfi kütüphanesine ait dördüncü nüsha:

Ebû Abdillâh Sedîdüddîn Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Kâşgarî tarafından (ö. 705/1305) Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî'nin (ö. 672/1274) nücum ve hey'et ilmi ile ilgili yazdığı *Muhtasar fi 'ilmi't-tencîm ve ma'rifeti't-takvîm* (Risâle-i Sî Fasl) isimli eserine *Şerh-i Sî Fasl* adıyla yalın şerhtir. Bu nüsha Kâşân, Âyetüllah Razavî ktb, nr. 39'da bulunmaktadır. Nüsha Hüseyin b. Hasan tarafından 5 Şevval 704 (1 Mayıs 1305)'te istinsah edilmiştir (Danışpejuh, 1353hş/1974, s. 35).

¹⁹ Bu intisabın doğru olmadığı konusunda doktora tezi çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde değinilmiştir.

²⁰ Hâce Nasîrüddîn-i Tûsî bu eserini hey'et ilminde Kuhistân bölgesinin İsmâilî hâkimi Ebû'l-Şems Muînüddin b. Nâsirüddin Muhteşem adına 632/1234 yılında kaleme almış ve yine hâkimin isteği üzere şerh etmiştir.

²¹ Bu nüshanın son sayfasını bize ulaştıran Sayın Nikfahm Bey'e teşekkür ederiz.

Fahredden-i Müstevfi de nüshanın derkenarlarına tashih kayıtları düşmüştür. Ayrıca tarih vermeden temellük kaydını yazmıştır:

«دخل في نوبة الفقير الى الله الغنى اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى انجح الله سؤله واسعف مأمله»

“Ganî Allah’ın muhtaç kulu **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi**’nin –Allah, dileklerine nail ve arzularına kavuştursun– (temellük) sırasına dahil oldu,”

Müstevfi kütüphanesine ait beşinci nüsha: (6. şekil)

İzzüddin Mahmud b. Alî el-Kâşânî en-Netenzî’nin (ö. 735/1334) İbnü’l-Fâriz’ın *Nazmü’ d-dürer* isimli kasîdesine yazdığı *Keşfü’l-vücûhi’l-gur li-ma’âni Nazmi’ d-dürer* adlı şerhin nüshası. Bu nüsha İran, Dânişgâh-ı Tahran ktb, nr. 271’de kayıtlıdır. Abdülkadir b. Ömer b. Muhammed tarafından 715 (1315) istinsah edilen nüsha, müellif hayattayken tamamlandığı ve ayrıca Fahredden-i Müstevfi gibi bir zât tarafından 2 Zilkade 835 (1 Temmuz 1432) yılında mukâbele ve tashîh edildiği dikkate alınırsa eserin müteber nüshası sayılabilir.²²

Müstevfi’nin nüshanın 1a varağında yazdığı temellük kaydına göre, Zilhicce 834’te (Ağustos 1431) temellüküne dahil olmuştur:

«من عوارى الزمان دخل في نوبة الفقير الى الله الغنى اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى، يسر اماله في ذى الحجة حجة اربع وثلثين وثمانمئة هجرية»

“Zamandan emanet olarak Ganî Allah’ın muhtaç kulu **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi**’nin –Allah temennilerini müyesser kılsın– (temellük) sırasına dahil oldu, hicretin sekiz yüz otuz dört yılının Zilhicce’ sinde”

Ve nüshanın 172b varağında da nüshanın Zilhicce 834’te (Ağustos 1431) temellükünden sonra 22 Zilkade 835’te (21 Temmuz 1432) mukabele, kıraat ve tashih kaydı düşülmüştür:

«فاز بقراءة هذا الشرح الشريف ومطالعته وتصحيحه ومقابلته العبد الوائق بمواهب الوفى اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى، اصلح الله باله، وكان الفراغ منها يوم الاثنين الثانى والعشرين من ذى القعدة الحرام سنة خمس وثلثين وثمانمئة هجرية»

“Bu şerh-i şerifin mütalaası, tashihi ve mukabelesi, Allah’ın bol lütuflarına güvenen kulu **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi** –Allah gönlünü ıslah etsin– hicri sekiz yüz otuz beş senesinin Zilkade ayının yirmi ikisinde pazartesi günü gerçekleşti.”

Müstevfi kütüphanesine ait altıncı nüsha: (7. şekil)

Ebü’r-Reyhân Bîrûnî’nin (ö. 453/1061?) *el-Kānûnû’l-Mes’ûdî* adlı eserinin nüshası. (Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart. 1613). Bu nüsha Ebü’l-feth Nasr b. Muhammed b. Hibbetullah tarafından 29 Rebiülevvel 562 (23 Ocak 1167) yılında istinsah edilmiştir. nüsha hem istinsah tarihi ve hem kitap sanatları açısından eserin önemli ve müteber nüshalarından sayılmaktadır.²³

Bu nüsha Müstevfi’nin yazdığı kayda göre Şaban 818 (Ekim 1415) yılında temellüküne dahil olmuştur.

«من عوارى الزمان دخل في نوبة العبد الجانى افقر خلق الله تعالى واحوجهم اليه، اوحده بن اسعد بن بهرام المستوفى البيهقى، ختم الله له بالخير والحسنى ويسر اماله فى الاولى والاخرى بحق اصوب سهم استخراج من كنان كنانة وابهى تاح توج به مائة تهامة فى شهر شعبان المعظم من شهور سنة ثمان عشرة وثمانمئة من الهجرة النبوية المصطفية والحمد لله اولاً وأخراً»

“Zamanın emaneti olarak Allah Teala’nın en fakir mahluku ve kendisine en muhtaç olan bu isyankar kulu **Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfi el-beyhakî**’nin –Allah akibetini hayırlı ve güzel, temennilerini müyesser kılsın ...– (temellük) sırasına dahil oldu, .. Hicretin sekiz yüz on sekiz yılının Şaban-ı muazzam ayında ... ”

²² Bu nüshayı tarafıma ulaştırdığından dolayı Sayın Dr. Cevad Beşeri’ye şükranlarımı sunarım.

²³ Sayın Saferi Aqqale beye de bu nüshayı bize tanıttığı için teşekkür ederim.

Fahreddîn-i Müstevfî'nin bin ciltlik kütüphanesinden ulaşabildiğimiz bu altı nüsha dikkate alındığında, onun haşiyelerde yaptığı tashihlerden konuya ne kadar hâkim ve vâkıf biri olduğu görülmektedir.

Bu hususa dair Müstevfî, İzzüddin Mahmud el-Kâşânî'nin (ö. 735/1334) İbnü'l Fâriz'ın *Nazmü'd-dürer* isimli kasidesine yazdığı *Keşfü'l-vücûhi'l-gur li-ma'âni Nazmi'd-dürer* adlı şerhin nüshasında, kelimelerin tashihi için çok özen göstererek pek çok sözlüğe müracaat ederek bazen bir kelimenin doğru istinsahını tespit etmek için eserin birçok nüshasını karşılaştırdığı, nüsha derkenarında yazdığı notlarından anlaşılmaktadır. Mesela *Keşfü'l-vücûhi'l-gur li-ma'âni Nazmi'd-dürer* nüshasında hem ana metinde hem de şerhinde geçen nefes ve soluk vermek manasında olan (زفير), [zefîr] kelimesinin tashihi için, (فى اكثر نسخ), (Kâşânî, t.y., 26a) [fi ekser nüshah] yani “nüshaların çoğunda” kaydıyla bu kelimeyi tashih etmiştir. Başka bir örnek ise Müstevfî, şârih tarafından yazılan (الوفاء), [el-Vefâ] kelimesinin tashihi için, “Kaside'nin (*Nazmü'd-dürer*) bir nüshasında Şârih'in kaydettiği gibi bir nüsha daha buldum” (إني وجدت نسخة من القصيدة، الوفا فيها كما أثبتته الشارح) (Kâşânî, t.y., 44a) ibaresi ile bir açıklamada bulunmuştur. Müstevfî'nin, hatta bazı yerlerde, Şârih'in muğlak ibarelerine de kısa izâhlar yazdığı görülmektedir (Kâşânî, t.y., 63a).

Müstevfî kendisi istinsah ettiği Safiyüddin-i Urmevî'nin (ö. 693/1294) mûsikî nazariyâtına dair *Kitâbü'l-edvâr* nüshasının derkenarlarına da alıntılar ve açıklamalar yazmıştır. Bazı alıntılarının sonunda “min *Şerhi'l-külliyât*” (من شرح الكليات) şeklinde kaynak göstermiştir. Alıntılarının incelenmesi sonucunda, İbn-i Sinâ'nın (ö. 428/1037) beş kitaptan meydana gelen *el-Kânûn fi't-tib* eserinin *el-Külliyât* isimli birinci kitabına yazılan bir şerhten alındığı tespit edilmiştir. *el-Külliyât* kitabı dört kısımdan oluşur. İkinci kısmında hastalığın tanımı yapılır. Bu kısımda vücutta hastalıkları gösteren alâmetler bölümünde nabızdan bahsedilmiştir. Nabız bahsi esnasında mûsikî ilmine değinilmiştir. Bu zikredilen esere Fahreddîn-i Râzî, Kutbüddîn-i Şîrâzî, İbrâhim b. Ali es-Sülemî, Şemseddin-i Âmulî ve İbnü'n-Nefis-i İsfahânî gibi âlimler şerh yazmışlardır. Bu alıntılarının hangi şerhe ait olduğu tarafımızdan tespit edilememiştir.

Müstevfî'nin diğer alıntıları ise yine eserin müellifi olan Safiyüddin-i Urmevî'nin mûsikî ilmine dair *eş-Şerefiyye* adıyla yazdığı başka eserinden yapılmıştır. Diğer alıntılar da (شرح), [*Şerh*] kaydıyla kaynak gösterilmiştir. Bu *Şerh*, Urmevî'nin *Edvâr*'ına yazılan bir şerhtir. Bu *Şerh*'in müellifi zikredilmemiştir. Müstevfî bu nüshayı 824 (1421) yılında istinsah ettiğine göre bu *Şerh* de 1421 yılından önce telif edilmiş olmalı denilebilir. Bu yıldan önce Urmevî'nin *Edvâr*'ına birçok şerh yazılmıştır (Urmevî, 1380hş/2001, s. 24-25). Ancak günümüze ulaşan, Mevlana Mübârekşâh ve Lütfullâh-ı Semerkandî tarafından yazılan şerhlerdir. Müstevfî'nin derkenarlarda yazdığı alıntılar bu iki şerhte bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu alıntılarının bilinmeyen bir *Edvâr Şerhi*'ne ait olduğu söylenebilir (Safiyüddin, t.y., s. 1a, 1b, 2a).

Bu örneklerden, Müstevfî'nin tashih ve mukabele çalışmalarında ne kadar özen gösterdiği ve tafsilatlı bir çalışma yaptığı anlaşılmaktadır.

Yine, nüshaların zahriyelerinde sülüs, tevkî' ve nesta'lik hatlarıyla yazdığı temellük kayıtlarından, ayrıca istinsah ettiği mûsikî risâlelerinden de hat sanatındaki mahareti anlaşılmaktadır. (2., 4. ve 7. şekil)

Zikredilmesi gereken diğer önemli bir husus ise Fahreddîn-i Müstevfî'nin kütüphanesi ve kitaplarından söz eden kaynakların, kütüphanesindeki kitapları kendisinin tashih ve mukabele ettiğinden söz etmekle birlikte, istinsah ve telifatından hiç söz etmemeleridir. Hâlbuki Fahreddîn-i Müstevfî'nin istinsah ettiği nüshalardan iki mûsikî risâlesi elimize ulaşmıştır. Bunlarla birlikte şair, edip ve münecim bir şahsiyet olmasına rağmen divanının ve nücumla ilgili hiçbir eserinin elimize ulaşmamasından dolayı, mütevazi bir zât olduğu, isim ve şöhret peşinde olmadığı söylenilebilir.

SONUÇ

Fahreddîn-i Müstevfî, Fahr-i Evhadî, Evhadî-yi Sebzevârî, Fahreddîn-i Sebzevârî lakapları ile meşhur olan Evhad b. Es'ad b. Behram el-Müstevfî el-Beyhakî el-Sebzevârî en-Nişâbûrî (787-868/

1385-1464), 14-15. yüzyıllarda yaşamış İranlı ilim ve hikmet erbâbından bir şahsiyettir. Aile geleneğinden dolayı iyi bir eğitim aldıktan sonra devlet işleri ile meşgul oldu. Ancak fazla sürmeden devlet işlerinden uzaklaşarak hayatını ilim ve sanata vakfetti.

Kendisi ile görüşüp hakkında bilgi aktaran Semerkandî ve Mir Ali Şîr-i Nevâî gibi zâtlar, faziletli, âlim, hikmetli, derviş meslekli ve merhametli bir kimliğe sahip olduğunu ve matematik, nücüm, edebiyat, mûsikî, geometri ve hat ilimlerinde önde gelenlerden olduğunu kaydetmişlerdir. Nitekim Şahruh Sultan ve Uluğbey de ilmi konularda kendisiyle istişare etmek için kapısına heyetler göndermiş eser telif etmesi isteğinde bulunmuşlardır.

Fahreddîn-i Müstevfî, hayatı boyunca hiç evlenmeden ömrünü ilme vakfederek evini adeta bir ilim merkezine dönüştürdü. Evinde bin ciltlik bir kütüphane kurarak evini dönemin büyük ilmî ve edebî şahsiyetleri, Timûrî devlet mensupları, ilim tâlibleri ve dervişlerin buluşma noktasına çevirdi.

Müstevfî'nin vefatından sonra manevi mirasçısı olan dönemin ünlü tabibi Gîyâsüddin Muhammed-i Müstevfî (896/ 1490'da hayatta) onun evinde oturmuş ve evin geleneğini sürdürmüştür. Ancak vefatıyla beraber bu kütüphanenin hayatı da sona ererek kitapları dağılmıştır.

Bu bin ciltlik kütüphaneye ait iki kitap Türkiye'de (Süleymaniye Ktb. Fatih nr. 3661 ve Süleymaniye Ktb, Yeni Cami, nr. 796), ikisi İran'da (Dânişgâh-ı Tahran ktb, nr. 271 ve Kâşân, Âyetullah Razavî ktb, nr. 39), biri Özbekistan'da (Taşkent, Ebu Reyhan Birûnî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi, nr. 8990) ve biri de Almanya'da (Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart. 1613) olmak üzere altı kitabı tesbit edilebilmiştir. Fahreddîn-i Müstevfî'nin kütüphanesine ait olan kitaplar, müellif nüshası üzerinden istinsah edildiği veya Müstevfî tarafından müellif nüshası ile mukabele ve tashih edildiği için ilimsel açısından çok önem arz etmektedir. Bu çalışmayla, Fahreddîn-i Müstevfî'nin kütüphanesine ait diğer kitapların bulunmasına zemin hazırlanması ve bu kitaplar arasında kendisinin telifâtına rastlanılması ümit edilmektedir.

KAYNAKÇA

- ‘Alâî, *Tezkire-i ‘Alâî*. (t.y.). (Yazma eser), İran: Dânişgâh-ı Tehran Kütüphanesi, nr. 3036.
- Beliyânî, T. M. E. (1389hş/2010). *Arafâtü’l-Aşîkîn ve ‘Arasâtü’l-‘Ârifîn*. haz. Amine Fahr Ahmed, Tahran: Mirâs-ı Mektûb.
- Beyhakî, A. Z. (1350hş/1971). *Tarih-i Beyhak*, thk. Aliakbar-i Fayyâz, Meşhed.
- Bîrûnî, E. R. (1613). *el-Kânûnü’l-Mes’ûdî*, (Yazma eser). Almanya: Staatsbibliothek zu Berlin, nr. Ms. or. quart.
- Câmiu’l-Menâkıb* (Mecmua-yı Kasâid der Medh-i Ehl-i Beyt). (ty.). (Yazma eser), Tahran, Meclis Kütüphanesi, nr. 5679.
- Çelebî, K. (2010). *Süllemü’l-Vühûl ile’l-‘Ulemâ’i’l-Fuhûl*, (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul: IRCICA.
- Danişpejuh, M. T. (1353hş/1974). *Neşriye-i Nüşahâ-yı Hattî-i Kitâbhâne-i Merkezî-i Dânişgâh-ı Tahran*, no.7, Tahran.
- Devletşâh-ı, S. (1382hş/2003). *Tezkiretü’ş-Şu‘Arâ*; haz. Edward Braun, Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- Erünsal, İ. E. (2003). Kütüphane. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (27, 32-35. ss.), İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Gülpâyegânî, D. N. A. (1345hş/1966). *Şemsü’t-Tevârih*, İsfahan.
- el-Hamavî, Y. (1408). *Mu‘cemü’l-Udabâ*, Beyrut.
- Harman, Ö. F. (1991). Âsaf b. Berahyâ, *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (3/455. ss.), Ankara: Türk Diyanet Vakfı.
- Hemedânî, M. İ. (2013). *Tezkire-i Mîr İlâhî*. Hindistan: Delhi.
- İsferâyîni, M. Z. (1338hş/1959). *Ravzatü’l-Cennât*. (haz. Muhammed Kazim İmamî), Tahran: İntişarat-ı Danişgah.
- Kâşîfî, H. V. H. (t.y.). *Lübâbü’l-İhtiyârât fî Ta’yîni’l-Evkât*, (Yazma eser), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendî, nr. 1969.
- Kâşânî, İ. M. (t.y.). *Keşfü’l-vücûhi’l-gur Li-ma’âni Nazmi’d-Dürer*, (Yazma eser), Dânişgâh-ı Tahran Ktb., nr. 271.
- Kâtibü’l-mülk Seyyid Bayezid-i Devrî, *Mecmauatü’ş-şu‘arâ*. (t.y.). (Yazma eser), Danişgah-ı Tahran Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 2448.
- Kazvîni, H. Ş. (1323ş./1944). *Letâifnâme (Tercüme-i Mecâlisü’n-nefâis)*. haz. Ali Asgar Hikmet, Tahran.
- Kazvîni, M. A. F. (1362hş/1983). *Tezkire-i Meyhâne*. (nşr. Ahmed Gülçin-i Maânî), Tahran: İkbâl. Kerâmetî, Y. (1385hş). Tahrir-i Oklidüs. *Ferheng-i İrani-İslamî* içinde (286-288. ss.), Tahran: Soruş.
- Kesâî, N. (1358hş/1979). *Medâris-i Nizâmiyye ve Te’sîrât-ı ilmî ve İctimâ’î-yi ân*. Tahran: Danişgah-ı Tahran.
- Kutbüddîn-i, Ş.(t.y.). *Terceme-i Usûl-i Öklîdis*, (Yazma eser), Süleymaniye Ktb., Yeni Cami, nr. 796.
- Mecmua-yı Eş’âr*. (t.y.). (Yazma eser), Tahran, Meclis Kütüphanesi, nr. 8948.
- Mekkî es-Sabâî, M. (1374hş/1995). *Târih-i Kitâbhâne-hâ-yı Mesâcid*, (trc. Ahmed Emir Şâdmîhr), Meşhed: Âstân-ı Kuds.

- Mes'ûdî, A. H. (1367/1948). *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), I-IV, Kahire.
- Nevâî, M. A. Ş. (1961). *Mecâlisü'n-Nefâis*. (haz. Suyima Ganiyeva), Özbekistan: Taşkent.
- Nezlâbâdî, M. (1382hş/2003). *Mesnevî-yi Cemâl u Celâl*. (haz. Şukûfe Kubâdî). Tahran: Merkez-i Neşr-i Dânişgâhî.
- Purcevadî, N. (1383hş/2004). *Mesnevi-yi Cemal u Celal ve Sorayende-yı ân. Âine-i Mirâs*, no. 24., Tahran.
- Sabâ, M. M. M. H. (1343hş/1964). *Tezkire-i Rûz-i Revşen* (thk. Muhammed Hüseyin Rükznâde Ademîyyet), Tahran: İslâmiyye.
- Safiyüddin, U. (t.y.). *Kitâbü'l-Edvâr*, (Yazma eser), Süleymaniye kütüphanesi Fatih nr. 3661.
- Sâmî, Ş. (t.y.). *Kâmûsü'l-A'lâm*, (1306-1316) İstanbul, I-VI.
- Semerkandî, A. (1353hş/1974). *Matlau's-Sa'deyn*, nşr. Abdülhüseyin Nevâî. Tahran: Pejuheşgâh-i Ulûm-i İnsânî
- Şuşterî, Z. N. (1377hş/1998). *Mecâlisü'l-Mü'minîn*, Tahran.
- Tabibzâde, M. Ş. (t.y.). *Silsilenâme-i Sûfiyye*, (Yazma eser), İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüdaiefendi, nr. 1098.
- Tebrizî, M. ve Ali, M. (1369hş/1990). *Reyhânetü'ledeb fî Terâcimi'l-Marûfîn bi'l-kuna ve'l-lakab*. Tahran: Kitab-forûşî-yi Hayyam.
- Tevfik, F. (2000). İlm-i Ahkâm-ı Nücûm, *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (22/124-126. ss.). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Tûsî, H. N. (t.y.). *er-Risâletü'l-Mu'iniyye*, (Yazma eser), Taşkent: Ebu Reyhan Birûnî ktb., nr. 8990.
- Urmevî, S. (1380hş/2001). *Kitabü'l-Edvâr fî'l-Mûsika* (nşr. Ariyo Rüstemi). Tahran: Miras Mektub.
- Vecihüddin, E. (1393hş/2014). *Bahr-i Zahhâr*, (haz. Azermidoht Safavî), Hindistan.
- Velîhân-ı Ş. ve Muhammed, M. H. (t.y.). *Sefînetü'l-le'Âlî*. (Yazma eser), Tahran, Meclis Kütüphanesi, nr. 8977.